

УДК 340.1

*Віталій Миколайович Головчук,
студент магістратури
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

НОРМА ПРАВА: НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРУ

Юридична норма належить до традиційної проблематики загальної теорії права. Їй присвячено творчі доробки зарубіжних і вітчизняних дослідників різних наукових спрямувань та історичних періодів. Рівень розробки проблем, пов'язаних із нормою права, є своєрідним індикатором стану розвитку того чи іншого періоду правничої думки. Завдяки цьому юридична норма перетворилася зі звичайного правового поняття у важливе культурне завоювання, породження розуму та досвіду людей, елемент цивілізації. Значний внесок на шляху до пізнання сутності правових норм зробила плеяда вчених-правознавців, яка об'єднує у своїх лавах представників дореволюційної, радянської та сучасної української юридичної науки.

У цьому контексті необхідно погодитися із В. Філімоновим, який вважає, що сучасне уявлення про норму права — результат тривалої та плідної розробки останньої в загальній теорії права, а також у теоріях різних правових галузей, однак вважати цей процес завершеним немає підстав [1, с. 6]. Об'єктивно характеризує стан наукових пошуків у правознавстві на початку 90-х років XX ст., зокрема тих, що стосуються норми права, Є. Мотовіловкер. На його думку, в юриспруденції вже давно визначилися основні проблеми, сформувалися різні погляди щодо них.

Дійсно, незважаючи на значний обсяг авторитетних праць, доводиться констатувати, що цій проблемі пощастило за кількістю присвяченої літератури, але не поталанило в частині загальноприйнятого її вирішення. Зокрема, відсутня єдність у розумінні змісту поняття норми права, її структури, видів і функцій.

Так, на думку С. Бобровник, поняття норми права належить до числа найважливіших категорій теорії права, що володіє специфічними властивостями, котрі поглиблюють наші уявлення про право, його зміст і сутність, механізм правового впливу на суспільні відносини [2, с. 365]. Подібну позицію з цього приводу висловлює М. Байтін. Відповідно до погляду К. Шундікова норми права як формалізовані вольові положення відображають ідеальні моделі соціальної практики, є матеріальною основою правових механізмів [3, с. 19].

Важливість пізнання норм права підтверджують наявні спроби правознавців висвітлити окремі аспекти цієї проблеми. Зокрема, Л. Томаш аналізує функції норм права, В. Слесарев — роль гіпотези, диспозиції та санкції як самостійних норм права. Окрім того, в юридичній науці має місце вивчення певних видів норм права. Так, Л. Жакаєва досліджує процесуальні норми в механізмі конституційно-правового регулювання Казахстану, З. Іванова — заборонні норми права, Н. Михалєва — конституційні норми права.

Слід зазначити, що місце і значення правових норм інтерпретується по-різному та залежить від обраного науковцем способу трактування цього механізму. Утім, жодний із дослідників, незважаючи на те прихильником якого підходу він є, не намагається заперечити статус норми права. Причому найбільша увага до норм права приділяється у контексті інструментального підходу.

З огляду на те, що правова дійсність безперервно розвивається, то й юридичні поняття не можуть бути незмінними, раз і назавжди сформульованими. Саме тому дослідження норм права обов'язково включає стадію вивчення їх юридичної природи.

Так, у ретроспективному аспекті має місце досить складна та суперечлива історія зародження та подальшого вироблення поняття норми права протягом багатьох століть. Відсутність єдності у поглядах правознавців на її сутність є цілком закономірним фактом і пояснюється тим, що юридична норма, будучи основною категорією права, досліджувалася у межах різних шкіл (теорій, концепцій) праворозуміння. Кожна з них по-своєму обґрунтовувала процеси виникнення, функціонування та наявні тенденції у праві, намагаючись дати своє бачення норми права, її природи й особливостей [4, с. 246–247].

При цьому особливість поняття «норма права» полягає в тому, що воно має в сучасній юриспруденції категоріальний статус і становить досить широку систему знань, окрему теорію у складі загальної теорії права [4, с. 247]. У той же час у фаховій літературі відсутній єдиний підхід до визначення норми права. Діапазон поглядів із цього питання, як і сукупність факторів, що впливають на процес формування адекватного уявлення про норму права, досить широкий.

Зважаючи на це, необхідно зазначити, що в наукових працях наводяться виключно класичні доктринальні дефініції поняття норми права через рід і видову відмінність. У зв'язку з цим, за доцільне проаналізувати основні підходи до дефініювання цієї категорії, попередньо взявши за критерій родове поняття, що кладеться в основу тієї чи іншої дефініції юридичної норми.

1. *Визначення норми права як правила поведінки.* У переважній більшості праць юридична норма розглядається через правило поведінки. Цей класичний підхід був домінуючим у дореволюційній і радянській юридичній науці, таким його статус залишається й у сучасній загальній теорії права. Так, на думку С. Бобровник, норма права — це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держави на суспільство шляхом надання суб'єктам певних прав і покладення обов'язків, охороняється та гарантується державою можливістю примусового впливу [2, с. 367–368].

2. *Дефініювання правової норми як припису* (М. Давидова, В. Основін, Д. Петров, В. Шаповал та ін.). Зокрема, М. Байтін тлумачить норму права як вихідний від держави та такий, що нею охороняється, загальнообов'язковий, формально-визначений припис, виражений у вигляді правила поведінки або відправного установлення й являється державним регулятором суспільних відносин [5, с. 208]. Відповідно до позиції В. Сирих норма права — це встановлений державними органами або посадовими особами владний припис, що володіє такими властивостями, як нормативність, формальна визначеність та ясність [6, с. 122].

3. *Визначення юридичної норми як веління* (В. Баранов, С. Бошно та ін.). У контексті цього підходу В. Бабаєв інтерпретує норму права як загальнообов'язкове веління, що виражене у вигляді державно-владного припису, та регулює суспільні відносини [7, с. 93].

4. *Розуміння норми права як моделі* (М. Разуваєв та ін.). На думку І. Рассолова та В. Єлеонського, правова норма — це необхідна для існування держави та суспільства модель відносин, яку суб'єкти права з'ясовують і виражають із метою побудови, збереження, захисту належного порядку та забезпечення стабільного здійснення особистих справ [8, с. 310].

5. *Визначення юридичної норми одночасно через два або більше родових понять* (К. Пузирьова, Ф. Фаткуллін та ін.). Так, І. Гойман-Калинський переконує, що норми права — це загальнообов'язкові, формально визначені приписи та вихідні нормативи, що встановлюють

міру належної та можливої поведінки учасників суспільних відносин, які регулюються, та виступають у ролі критеріїв правомірності такої поведінки [9, с. 144].

Проаналізований вище плюралізм поглядів на проблему розуміння поняття норми права зумовив існування різних поглядів. У наукових джерелах серед найбільш поширених рис юридичної норми виокремлюють такі: а) загальнообов'язковість; б) формальна визначеність; в) загальний характер; г) представницько-зобов'язуючий характер; г) встановлюється або санкціонується компетентними державними органами; д) охороняється всіма заходами державного впливу, включаючи примус; е) загальнозначущість; є) системність; ж) елемент системи права; з) абстрактність; и) владний характер; і) функціональність; ї) ясність та ін.

Деякі правознавці до переліку ознак норми права включається від двох до дев'яти її особливостей. При цьому потрібно враховувати деякі вихідні зауваження з метою уникнення дублювань і неузгодженостей: по-перше, зміст однієї й тієї ж ознаки може бути поданий різними словесними формулюваннями; по-друге, певні ознаки юридичних норм можуть бути ускладненими, включаючи автоматично в себе інші, більш деталізовані риси; по-третє, система істотних ознак норми права повинна містити у своєму складі таку їх кількість, щоб забезпечити оптимальну ідентифікацію юридичних норм серед інших явищ соціальної та правової сфери [10, с. 35].

Відсутність однозначного вирішення характерна і для питання структури норми права. На нашу думку, переважну більшість поглядів дослідників на проблему будови норми права доречно об'єднати за ознакою подібності у групи та розглядати у межах таких основних концепцій:

1. Триелементна (тричленна, триланкова) концепція структури норми права є класичною (традиційною) в юридичній науці, її підтримує переважна більшість правознавців. Вважається, що ця концепція вперше була сформульована радянськими вченими С. Голунським і М. Строговичем.

Основний зміст цієї концепції зводиться до такого: а) ідеальна логічна структура норми права складається із трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, що у своїй єдності акумулюють регулятивний потенціал (потрібний і достатній мінімум правової інформації), який повинен бути в основі системи права; б) структурні елементи норми права в переважній більшості містяться в окремих статтях одного або навіть різних нормативно-правових актів. При цьому не слід ототожнювати норму права зі статтею нормативно-правового акта, оскільки структуру норми можна вивести шляхом її «логічного» конструювання зі статей одного й того ж або навіть різних актів; в) будова норми права як «логічна взаємодія» гіпотези, диспозиції та санкції в загальному вигляді може бути відображена лінійною формулою: «якщо — то — інакше».

2. Двоелементна (двочленна, дволанкова, біномна) концепція структури правової норми об'єднала дещо меншу кількість прихильників у юридичній науці. Позицію цього підходу розділяють і підтримують такі вчені, як С. Вележєв, К. Жоль, В. Казимирчук, С. Курилев, Є. Мотовіловкер, М. Томашевський, О. Ушаков, О. Черданцев, В. Шабалін та ін.

Сутність цієї концепції полягає в тому, що, по-перше, справжня логічна структура норми права складається із двох елементів (умова і юридичний наслідок); по-друге, двочленна структура залежить від різновиду норм права (критерій поділу — спеціалізація): регулятивні («первинні») складаються із гіпотези та диспозиції, охоронні («вторинні») — гіпотези та санкції; по-третє, диспозиція та санкція, на відмінну від гіпотези, не різнопорядкові, а однорідні явища; по-четверте, будова норми права може бути виражена логічною зв'язкою: «якщо — то».

3. Компромісна (дуалістична) концепція будови норми права є логічним результатом генезису міркувань про структуру норми права та бажанням дослідників зблизити окреслені вище два підходи. Ця концепція охоплює погляди різних теоретиків права та має альтернативні варіанти вирішення.

Однак прерогатива належить підходу, що був запропонований і в подальшому розвинутий С. Алексєєвим. Головна ідея позиції вченого зводиться до того, що норму права слід розгля-

дати у двох аспектах: логічна норма та норма-припис. Відповідно до цього інтерпретується структура норми права: логічна норма [11, с. 31] має у своєму складі три елементи (гіпотезу, диспозицію та санкцію), а норма-припис — два елементи (гіпотезу та диспозицію (санкцію)). Тільки за умови одночасної характеристики елементів логічної норми та складових норми-припису забезпечується всебічний аналіз змісту правових норм. Запропонований С. Алексєєвим підхід знайшов широку підтримку серед сучасного наукового співтовариства.

4. *Концепція структури норми права з факультативними елементами.* Її суть полягає у тому, що будова юридичної норми містить як обов'язкові, так і факультативні складові (загальна кількість елементів до уваги не береться).

Надумку однієї групи вчених (А. Рибін, Б. Шейндлін), диспозиція визнається обов'язковим елементом, у свою чергу, гіпотеза та санкція — факультативними. Відповідно до поглядів інших правознавців (О. Іоффе, М. Шаргородський), статусом факультативного елемента наділена санкція. Дещо по-іншому цю проблему вирішують прихильники наступного підходу (М. Рибушкін, Р. Шагієва): іманентними (обов'язковими) елементами норми права є диспозиція та санкція. Крім того, у межах цієї концепції потрібно виокремити «атрибутивний» напрям. Зокрема, до атрибутів норми права відносять лише санкцію (Ю. Кудрявцев, Д. Малихін) або гіпотезу та санкцію (О. Лейст). Поглядам щодо зменшення структурних складових юридичної норми протистоять бажання до їх збільшення за рахунок факультативних частин. Так, поряд із класичними трьома елементами виокремлюють четвертий, факультативний — заохочення (П. Рабінович), стимул (В. Карташов) тощо. Водночас, згідно з міркуваннями деяких правників (Ф. Фаткуллін), структура норми права складається з п'яти елементів: диспозиції та санкції (обов'язкові), гіпотези, вказівки на суб'єктний склад і ціль (факультативні) [10, с. 36].

5. *Широка (розширена) концепція структури правової норми* має місце в доробках фахівців (О. Берг, М. Рассолов та ін.), які прагнуть виокремити більше, ніж три традиційних елементи, кожен з яких є обов'язковим.

Так, свого часу дорадянський учений-юрист П. Сорокін зазначав, що здебільшого всі норми права складаються із двох основних частин — диспозиції і санкції. Утім, дослідник наголошував на тому, що в кожній нормі права слід розрізняти: 1) суб'єкта права; 2) суб'єкта обов'язку; 3) об'єкта права; 4) об'єкта обов'язку; 5) посилання на «джерело права»; 6) додаткові умови: часу, місця та способу дії; 7) адресата (десцинатора) правових дій [12, с. 712].

На думку А. Піголкіна, у будь-якій правовій нормі для того, щоб вона була дійсно діючим регулятором суспільних відносин, обов'язково мають бути прямо або опосередковано визначені такі положення, які б знайшли своє місце у відповідних елементах норми права: а) сфера суспільних відносин (так звана «гіпотеза»); б) суб'єктивний склад; в) зміст самого припису поведінки (диспозиція); г) наслідки порушення диспозиції (санкція) [13, с. 5]. Варто звернути увагу на те, що вся складність і суперечливість генезису уявлень щодо структури норми права чітко простежується в еволюції поглядів А. Піголкіна. Зокрема, правознавець спочатку підтримував та усіляко обґрунтовував тричленну будову, дещо пізніше відстоював окреслену вище чотиричленну структуру, а згодом почав поділяти думку про відсутність єдиної універсальної будови норми права, надаючи перевагу двочленній концепції.

6. *Варіативна (модифікаційна) концепція структури норми права* полягає у відмові від жорсткої, єдиноможливої будови правової норми, яку, на переконання її прибічників (О. Дьомін, К. Пузирьова, М. Разуваєв, В. Федоренко та ін.), можуть утворювати різні за якісним складом і кількістю елементи залежно від конкретних умов і потреб правового регулювання [14, с. 62]. Як зазначає А. Поляков, кількість елементів когнітивної правової норми залежить від її функціонального та ціннісного значення у механізмі дії права та відповідного способу її текстуального вираження [12, с. 723].

7. *Міждисциплінарна концепція структури норми права* включає підходи вчених, які намагаються вирішити цю проблему за допомогою гносеологічного потенціалу, досягнень інших сус-

пільних наук: логіки (В. Колошин, А. Старченко та ін.), соціології (А. Венгеров). Так, Г. Чернобель відстоює тезу про те, що правова норма в логічному відношенні — нормативно-правове судження, в якому мають місце суб'єкт, предикат і визначена логічна зв'язка, тобто логічно-семантичну структуру правової норми утворюють три елементи: адресат (суб'єкт правового спілкування), захід (форма) поведінки та відповідний спонукальний оператор [15, с. 42].

На основі викладеного вище слід резюмувати, що множинність різних поглядів на питання будови норми права свідчить про термінологічну плутанину та, відповідно, змішування принципово відмінних способів структурування юридичних норм. В основі цих протиріч лежать такі причини: а) відсутність єдиного підходу до розуміння норми права та характеристики її природи; б) дискусійність поглядів щодо змісту та форми права [10, с. 36].

Список використаних джерел

1. *Филимонов В. Д.* Норма права и ее функции / В. Д. Филимонов // Государство и право. — 2007. — № 9. — С. 5–12.
2. *Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко.* — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.
3. *Шундилов К. В.* Правовые механизмы: основы теории / К. В. Шундилов // Государство и право. — 2006. — № 12. — С. 12–21.
4. *Федоренко В. Л.* Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В. Л. Федоренко. — К. : Ліра-К, 2009. — 580 с.
5. *Байтин М. И.* Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. — 2-е изд. доп. — М. : Право и государство, 2005. — 544 с.
6. *Сырых В. М.* Теория государства и права : учебник / В. М. Сырых. — 4-е изд., стер. — М. : Юстицинформ, 2005. — 704 с.
7. *Нормы советского права: Проблемы теории / В. К. Бабаев, М. И. Байтин, В. М. Баранов [и др.] ; под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева.* — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — 248 с.
8. *Теория государства и права : учебник / Д. А. Керимов, М. М. Журавлев, В. Н. Казаков и др. ; под ред. М. М. Рассолова.* — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. — 735 с.
9. *Гойман-Калинский И. В.* Элементарные начала общей теории права : учеб. пособ. / И. В. Гойман-Калинский, Г. И. Иванец, В. И. Червонюк ; под общ. ред. В. И. Червонюка. — М. : Право и закон, КолосС, 2003. — 544 с.
10. *Кривицький Ю. В.* Норма права як предмет дискусії в юридичній науці / Ю. В. Кривицький // Економіка. Фінанси. Право. — 2009. — № 7. — С. 34–38.
11. *Алексеев С. С.* Структура советского права / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1975. — 264 с.
12. *Поляков А. В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. — 864 с.
13. *Пиголкин А. С.* Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. ... д-р юрид. наук / А. С. Пиголкин. — М., 1972. — 41 с.
14. *Демин А. В.* Нормы налогового права в свете концепции многообразной структуры / А. В. Демин // Государство и право. — 2010. — № 5. — С. 61–69.
15. *Чернобель Г. Т.* Структура норм права и механизм их действия (логические аспекты) / Г. Т. Чернобель // Правоведение. — 1983. — № 6. — С. 40–47.

Головчук В. М. Норма права: наукові погляди на поняття і структуру

У статті зазначено актуальність дослідження норм права, у зв'язку з відсутністю єдності у розумінні змісту поняття норми права, її структури, видів і функцій. Проаналізовано основні підходи до визначення поняття норми права. Переважну більшість поглядів дослідників на проблему будови норми права класифіковано на групи та розглянуто у межах основних концепцій.

Ключові слова: норма права, поняття, структура, концепція.

Головчук В. Н. Норма права: научные взгляды на понятие и структуру

В статье указано актуальность исследования норм права, в связи с отсутствием единства в понимании содержания понятия нормы права, ее структуры, видов и функций. Проанализированы основные подходы к определению понятия нормы права. Подавляющее большинство взглядов исследователей

на проблему строения нормы права классифицированы на группы и рассмотрены в рамках основных концепций.

Ключевые слова: норма права, понятие, структура, концепция.

Golovchuk V. Norm of law: scientific views on the concept and structure

The primary purpose of contemporary legal theoretical science is the scientific study of the essence, nature and purpose of basic legal categories. One is the norm of law, which has theoretical and practical importance. Analysis of the current scientific views on this category and dedicated scientific article. The author of the article the importance of the subject, the value of the rule of law to modern science and practice. Classified scientific views on the concept of legal norms as rules of conduct, order, command, behaviors, fundamental legal category. Investigated characteristics of legal norms through characterization of the prevailing scientific views. Of particular importance is the analysis of the existing views on the structural elements of the law. Analysis of the following approaches: three-element, compromise, optional, extended, modification, interdisciplinary. Substantiates the author's position on the studied problems. The article noted the relevance of the research of the law, due to the lack of unity in the understanding of what constitutes the rule of law, its structure, types and functions. The main approaches to the definition of the norm of law. The majority of researchers looks at the problem of the structure of the norm of law are classified in the group and addressed in the framework of basic concepts. Article prepared at the appropriate level and meets the requirements for this kind of work.

Key words: norm of law, concept, structure, conception.

Рекомендовано до друку кафедрою теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

УДК 340.1

*Для Сергійович Гольцов,
студент Київського університету права НАН України*

ГЕНДЕРНИЙ СВІТОГЛЯД: АКТУАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОВОЇ ДЕМОКРАТІЇ

XX і XXI ст. характеризуються проблемами, пов'язаними зі складністю для жінки утвердитися нарівні з чоловіком, а також проблемами, що виникають у чоловіків, коли від них потребують змін у поглядах і, відповідно, в поведінці при сходженні жінки в усі сфери життя на рівний із ними п'єдестал тисячоліттями утвердженого порядку.

Так, об'єктом дослідження у цій статті є гендерний світогляд, гендерне середовище, гендерні правовідносини, а також проблематика гендерного права — як у міжнародному, так і у вітчизняному аспекті. Актуальність такої роботи полягає у контексті розвитку гендерного питання: тут ми намагаємося визначити, що передувало фемінізації та гендеризації суспільства і які це має наслідки. Ці питання вже порушували у своїх працях такі загальновідомі вітчизняні вчені, як Н. Оніщенко, Т. Мельник, О. Руднева, Г. Христова, О. Дашковська, О. Львова та ін.